

INTRODUCCIÓ

JOAN J. PUJADAS

Universitat Rovira i Virgili
joanjosep.pujadas@urv.cat

Fa poc més d'un any que Claudi Esteva i Fabregat, el Dr. Esteva, va traspassar, després d'una llarga vida caracteritzada per una joventut complexa i dramàtica, marcada per la Guerra Civil espanyola i, al mateix temps, una vida personal i acadèmica sotmesa a la mobilitat i als canvis, que va començar a Barcelona l'any 1918, va continuar amb l'exili a Mèxic l'any 1939, va seguir amb el desexili o reexili a Madrid l'any 1956, el va portar més tard a la seva Barcelona d'origen l'any 1968, on va desenvolupar una intensa activitat acadèmica fins a l'any 1986, quan una forçada i prematura jubilació va interrompre la seva activitat acadèmica i fundadora, fins que l'any 2002 va retornar al seu Mèxic prometeic, fins pocs mesos abans de la mort.

Aquest volum extraordinari de la revista *Arxiu d'Etnografia de Catalunya* aplega reflexions i testimonis d'un grup de persones que al llarg de la seva dilatada existència van poder gaudir del seu mestratge, des dels anys 1960, quan Claudi Esteva va dirigir el Museu Nacional d'Etnologia i va fundar l'Escola d'Estudis Antropològics, passant per l'etapa barcelo-

nina (1968-1984), que va ser la més fèrtil en el rol d'institucionalització de l'antropologia a Catalunya i a l'Estat espanyol i acabant pel testimoni que els professors Fàbregas i Lagunas ens ofereixen de la seva darrera etapa mexicana, quan Claudi Esteva es va vincular a El Colegio de Jalisco.

El testimoniatge de les primeres etapes en la vida del Dr. Esteva ens la proporcionen la seva vídua, la Dra. Berta Alcañiz, i el mateix Claudi Esteva. Alcañiz, en el seu text «Fragments d'infància i de joventut de Claudi Esteva Fabregat», que l'autora va llegir en el solemne acte d'investidura del Dr. Esteva com a doctor honoris causa per la URV com a marmessora del ja difunt Claudi Esteva, ens proporciona les claus que ens permeten conèixer el context familiar i social en què es va desenvolupar la infantesa del finat, a cavall entre Barcelona i Marsella, on els Esteva tenien família i on per casualitat va néixer. De manera sintètica, però molt eficaç, el text d'Alcañiz ens aporta claus per entendre l'ambient en què vivia fins a l'esclat de la Guerra Civil i l'inici de l'exili a Mèxic.

Sobre la primera etapa mexicana de la vida d'Esteva, és ell mateix qui ens aporta el testimoni, adobat amb comentaris interpretatius del context social i polític, tant de l'arribada dels exiliats republicans a Mèxic com de la situació política i acadèmica d'aquell país en la seva etapa post-revolucionària i de reconstrucció de l'estat nacional. El perill d'aïxecaments militars i l'actitud dels joves exiliats catalans en defensa del Mèxic cardenista és molt clara i queda reflectida en alguns passatges del seu text. Al mateix temps, la complicitat dels republicans amb la situació del Mèxic de finals dels anys 1930 es vincula també a l'experiència del multiculturalisme i la pluralitat, ja que la revolució havia fet emergir els pobles indígenes de Mèxic com a actors socials, tot i que el projecte nacionalista mexicà, amb notables antropòlegs al capdavant, acabaria per convertir les polítiques indigenistes en un mecanisme homogeneïtzador i, al capdavall, etnocida. L'arribada a Mèxic de nombrosos intel·lectuals procedents de la convulsa Europa, i especialment del republicanisme espanyol, afegia a l'exotisme percebut pels nousvinguts un ambient cultural en ebullició i ple de sorpreses.

Més enllà de la recepció dels republicans com a exiliats, la qüestió que se'ls plantejava era com aconseguir inserir-se de manera activa i produc-

tiva al teixit social i econòmic del país d'acollida. Esteva ens narra totes les vicissituds que ell mateix va experimentar per guanyar-se la vida, ara com a futbolista a Puebla, ara com a representant comercial a Ciutat de Mèxic. Explica el context de reconstrucció econòmica del país receptor i l'ambient de progrés, cosmopolitisme i creixement econòmic i urbanístic de la capital de Mèxic. Els joves catalans, agrupats a l'Orfeó Català, es trobaven sovint per parlar, intercanviar experiències i, sobretot, en aquells anys de la primera meitat dels quaranta, per seguir les vicissituds de la Segona Guerra Mundial. Una lluita entre feixistes i demòcrates que per ells era la continuació de la contesa espanyola, la finalització de la qual va suposar la seva marxa i l'exili.

A la segona secció de l'article Esteva narra com l'any 1947 va entrar en contacte amb l'Escola Nacional d'Antropologia i Història (ENAH) i va començar la formació com a antropòleg. Contextualitza el marc social i polític en què es forja l'antropologia mexicana de la mà de Manuel Gamio, antic deixeble de Franz Boas, precursor de l'antropologia i de l'indigenisme mexicà. Per Claudi Esteva, l'ENAH era l'eina indispensable per a l'assimilació de la població indígena, una qüestió central per a les polítiques de l'Estat mexicà post-revolucionari, que reflectien la convicció que la dignificació dels indígenes només era possible mitjançant la promoció social i la incorporació a la societat nacional, tot abandonant els estigmes de l'herència colonial. La seva aculturació era vista com a inevitable per assolir la incorporació (indiferenciada) al projecte nacional modernitzador. En les seves paraules: «El logro que resultaría de una buena Antropología de campo sería el de prolongar la consciencia de la mexicanidad en los indígenas, de manera que el conocimiento etnográfico era la condición primera para una buena política nacional de los indigenistas.»

Aquesta antropologia, eminentment indigenista i aplicada, tot i ser deutora essencialment de la tradició boasiana, introduïda pel mateix Franz Boas, que va visitar Mèxic, i per Manuel Gamio, va tenir en Alfonso Caso i Gonzalo Aguirre Beltrán els successors més notoris. De tota manera, considero que Alfonso Villa Rojas, també professor a l'ENAH, en va ser l'exponent culminant, a causa del paper central de la seva tasca etnogràfica en el procés d'adquisició del coneixement sobre les cultures indí-

genes. Invocar Villa Rojas ens porta a establir la influència que va tenir en aquesta fase constitutiva de la disciplina l'obra de l'antropòleg de Xicago Robert Redfield que, tal vegada, no ha estat gaire divulgada. Esteva comenta també la curta però molt fructífera estada a l'ENAH de Bronislaw Malinowski, així com la tasca docent de mestres com Julio de la Fuente, Fernando Cámara i Arturo Monzón. Tot i això la influència més important en el procés formatiu de Claudi Esteva va ser la del psicoanalista alemany Erich Fromm. Totes aquestes influències, juntament amb la lectura de les obres d'Abraham Kardiner, esdevenen centrals en el posicionament de Claudi Esteva com a jove professor de l'ENAH, a la primera meitat dels anys cinquanta.

Al mes de juny de 1956 Claudi Esteva arriba a Madrid amb la seva família. Lacull el professor Manuel Ballesteros, catedràtic d'Arqueologia Americana, però la Universitat Complutense no li ofereix una feina estable que li permeti mantenir la seva família, per la qual cosa ha d'emprendre tot un seguit de feines de recerca per encàrrec de diferents administracions, així com diferents tipus d'activitats editorials en revistes especialitzades. El seu vincle amb la UCM i altres universitats espanyoles es produeix en forma d'encàrrecs de curs i de conferències, on allò que atreu més és el seu bagatge d'antropòleg americanista: Amèrica prehistòrica, etnologia americana i religions indígenes. D'altra banda, l'escanyolit i provincià sistema universitari franquista no reconeix les titulacions mexicanes que porta el Dr. Esteva, per la qual cosa s'ha d'afanyar a cursar formalment de nou la llicenciatura i el doctorat, tot i que de manera molt accelerada. Resulten molt il·lustradors els comentaris d'Esteva sobre el caràcter jeràrquic i senyorial de les relacions entre l'*establishment* dels catedràtics i la resta dels membres de la comunitat universitària. També són rellevants les actituds del professorat universitari sobre la producció intel·lectual i el prestigi dels sistemes universitaris de l'estranger, incloent-hi la gran cohort dels prestigiosos acadèmics de l'exili republicà.

L'etapa 1956-1964, caracteritzada per la manca d'una feina fixa i ben remunerada, a cavall entre la Universitat Complutense i les col·laboracions amb dos dels instituts del CSIC (Jaume Balme de Sociologia i Gonzalo Fernández de Oviedo), arriba a un moment d'inflexió aquest darrer any,

quan Claudi Esteva participa de manera activa en l'organització del Congrés Internacional d'Americanistes, durant el qual rep el reconeixement de molts col·legues provinents de diferents països llatinoamericans. És aleshores que alguns dels membres més influents del sistema universitari, dins l'àmbit de l'etnologia i l'arqueologia (Pérez Bustamante, Pericot i Ballesteros), proposen Esteva al Ministeri d'Educació com a possible director del Museu Nacional d'Etnologia, una plaça que havia quedat vacant arran de la dimissió de l'anterior director, Julio Caro Baroja. El mateix Dr. Esteva reconeix que, tot i valorar l'oportunitat que suposava aquest nomenament, no omplia les seves expectatives professionals, que es vinculaven a la Universitat.

Esteva es troba un ambient desolador a l'arribada al museu. Sense personal tècnic, gairebé sense pressupost i amb una deixadesa, que incloïa la desaparició de desenes de peces de la col·lecció i de la bibliografia, el nou director se sobreposa a la situació i proposa als seus interlocutors (els mateixos que el van promoure al càrrec) la creació dins del museu, sense cap vincle amb la Universitat o amb el CSIC, d'un Centre Iberoamericà d'Antropologia (CIDA), com a eina per donar un impuls internacionalitzador a la institució, mitjançant l'acollida temporal d'acadèmics americanistes estrangers, finançats pels seus propis països, que permetessin allò que era el veritable objectiu del Dr. Esteva, crear l'Escola de Estudis Antropològics (EEA). Aquest projecte es va vincular estratègicament a l'Institut de Cultura Hispànica, precisament per la seva orientació llatinoamericanista i per la capacitat de poder finançar la iniciativa. El projecte del CIDA va tirar endavant, presidit pel Prof. Ciríaco Pérez Bustamante, i el mateix Claudi Esteva com a director de l'EEA. El museu va tenir, almenys durant els tres anys que Esteva va ser-ne el director, una clara vocació de recerca, articulada amb l'activitat formativa de l'EEA i, al mateix temps, una voluntat internacionalitzadora, sobretot en l'àmbit de l'Amèrica Llatina.

Aquest volum recull els testimonis de quatre dels alumnes que es van aplegar al voltant del Dr. Esteva a l'Escola: Isidoro Moreno, Fermín del Pino i Josefina Roma, de la segona promoció (1966-67), i Salvador Rodríguez Becerra (promoció de 1967-68). Ells ens aporten, amb els seus ma-

tisos diferenciats, una versió molt congruent del paper fundador que aquesta iniciativa va tenir per a l'esdevenidor de l'antropologia sociocultural a l'Estat espanyol. Es tractava d'un programa de postgrau, expedit pel mateix Institut de Cultura Hispànica, d'un any de durada en què professorat d'antropologia social, antropologia física, lingüística i etnohistòria feien seminaris intensius d'una setmana. F. Del Pino ens ho explica de forma clara al seu text:

El temario antropológico propuesto en la Escuela era importante por la novedad de su espíritu interdisciplinar, pero lo común entre todas las clases dictadas era el espíritu de comparabilidad y relativismo que rezumaban, trayendo a nuestra presencia ejemplos de sociedades diversas y diverso tiempo. Era diversa la procedencia disciplinar de los profesores y de los alumnos, e incluso su origen nacional. Cada profesor dictaba su curso de dos horas diarias durante una semana, y reclamaba generalmente la participación de los asistentes, a veces con un ejercicio escrito... El curso de tres trimestres, a cinco horas diarias de clase, concluía con un trabajo de campo de un mes, desplazándose cada alumno a una comunidad rural: el primer curso se eligió para varios de ellos el pueblo de Buitrago, mientras otros alumnos visitaban individualmente una comunidad distinta pero cercana (Villasequilla, Corpa, etc.). El segundo fuimos a la zona de los Pirineos aragoneses (Bielsa), y nos ubicaron a una docena de nosotros en ocho pueblos de la comarca.

Amb la finalització de les activitats de l'EEA a la tardor de 1968, quan Claudi Esteva s'incorpora a la Universitat de Barcelona com a professor agregat, una part del professorat de l'Escola es vincula a la Facultat de Filosofia i Lletres de la UCM, on es va crear un nucli d'antropologia americana en un departament nou, Història d'Amèrica II: M. Ballesteros, J. Alcina, C. Lisón, M. Gutiérrez, R. Rubio i F. Del Pino. Posteriorment, C. Lisón lidera la creació del Departament d'Antropologia Social a la mateixa UCM, però a la Facultat de Ciències Polítiques i Sociologia. Al Departament d'Història de Amèrica resta J. Alcina, que amb el suport de M. Gutiérrez i de M. Rivera, creen un potent centre de recerca d'estudis amerindis, centrat especialment en la regió maia. En aquest departament, que arriba fins als nostres dies, l'etnologia i l'arqueologia conviuen de manera

constructiva i aporten la seva docència als graus d'Arqueologia i als d'Història i Història de l'Art.

Un altre testimoni, el del Prof. Isidoro Moreno, alumne de la segona promoció de l'EEA, aporta un comentari satíric que ens ajuda a situar l'empresa que va desenvolupar Esteva a Madrid:

En la Escuela estuvimos, en alguno de los tres años en que funcionó, buena parte de quienes hemos sido denominados la «segunda generación de antropólogos», los ahora *seniors* que ya hemos entrado en el eméritaje o la jubilación forzosa. Procedíamos todos de Madrid, Barcelona o Sevilla, siendo la presencia de alumnos latinoamericanos menos o poco significativa. ¡Quién elegiría, en los años sesenta, venir desde ese continente a Europa para estudiar Antropología en un país donde la Antropología prácticamente no existía!

Tot i que la formació adquirida a l'EEA pels joves llicenciats, la majoria d'ells en Història, no garantia una capacitat professional mínima, sí que «reafirmó, al menos en la mayoría de quienes allí estuvimos, nuestra decisión de intentar convertirnos en antropólogos» (Moreno). A banda, el testimoni dels quatre antics estudiants de l'EEA, ens confirma el record inoblidable dels dos mesos de treball de camp realitzats als Pirineus d'Aragó, com a pràctica de camp que conduïa a una memòria final per accedir al diploma. Aquesta tradició de dur els estudiants a fer etnografia a Bielsa i a altres poblacions del Pirineu Central d'Osca la va mantenir amb els seus estudiants de Barcelona els anys successius.

El paper institucionalitzador de l'antropologia com a disciplina científica a l'Espanya del tardofranquisme que va tenir l'EEA és, doncs, indiscutible, i, com afirma Moreno, Claudi Esteva en va ser el motor, l'ànima i l'eix vertebrador. Pocs anys més tard, va tenir lloc a Sevilla la Primera Reunió d'Antropòlegs Espanyols, en la qual, juntament amb alguns dels antics professors i alumnes de l'EEA, van participar també alguns joves sorgits als nuclis universitaris de Sevilla i Madrid, però sobretot de Barcelona, com J. Contreras, J. Frigolé o I. Terradas, i també el valencià J. F. Mira. Esteva va tenir un paper destacat, tant en aquesta primera reunió (1973) com a la segona, realitzada a Segovia l'any següent. Però allà on es va consolidar el sentiment de comunitat antropològica a l'Estat espanyol

i allà on Claudi Esteva cedeix amb generositat esportiva el seu testimoni és al Primer Congrés d'Antropologia (1977), ja que s'hi produeix el punt d'inflexió en què l'antropologia defensada per la majoria dels joves antropòlegs formats en aquells anys s'inscriu dins la tradició europea d'antropologia social, de manera que s'abandona la perspectiva culturalista i multidisciplinària que havia introduït Esteva, fruit de la seva formació americana.

La tardor de 1968 és el moment que Claudi Esteva inicia la seva etapa barcelonina, com a professor agregat d'Antropologia. Torna acompanyat d'una de les seves antigues alumnes a l'EEA, la Josefina Roma, que esdevé la seva ajudant. A la Universitat de Barcelona es troba amb l'herència deixada per August Panyella, director del Museu d'Etnologia de Barcelona, el qual entre 1952 i 1968 fou professor de la matèria d'Etnologia, una assignatura inclosa en l'oferta docent del Departament de Prehistòria i Arqueologia. Claudi Esteva manté l'assignatura d'Etnologia (que passa a denominar-se Etnologia dels Pobles Primitius) i crea una matèria introductòria, Introducció a l'Antropologia Cultural. A més, un cop posat en marxa l'innovador pla d'estudis impulsat pel degà de la Facultat de Filosofia i Lletres, Joan Maluquer de Motes, Esteva ofereix en anys alterns assignatures monogràfiques dedicades a la Cultura Asteca, la Cultura Maia o la Cultura Inca. Pocs anys més tard, i en col·laboració amb la Secció de Filologia de la Facultat, introdueix l'assignatura Antropologia per a Lingüistes.

Poc després, quan Esteva ja havia aconseguit la càtedra d'Antropologia Cultural (1972), els estudis de la Facultat de Filosofia i Lletres van patir una profunda reestructuració arran de la nova llei universitària impulsada per l'aleshores ministre d'Educació, Julio Rodríguez, que intentà instaurar, sense èxit, un nou i radical calendari acadèmic, que coincidia amb l'any natural. El curs 1973-74 va quedar escapçat, només funcionà de gener a juny del 74. Aquest any, precisament, és quan la mateixa Facultat de Filosofia i Lletres es fragmenta en tres noves facultats: Filologia, Geografia i Història i Filosofia. A partir de 1976, tant Geografia i Història com Filosofia es traslladen als nous edificis de Pedralbes. Tots aquests anys

suposen el moment clau en què l'acció institucionalitzadora de Claudi Esteva arriba al zenit.

El nou pla d'estudis de la llicenciatura d'Història General i Geografia, ja a la nova facultat, permet que l'assignatura d'Introducció a l'Antropologia Cultural tingui rang de matèria troncal al primer curs de la carrera. Això suposa que centenars d'estudiants la cursin i que l'especialitat d'antropologia dins del centre arribi a equiparar-se a disciplines amb molta més tradició, com història, història de l'art o geografia. Aquest pla d'estudis implica la creació de fins a deu noves assignatures, que s'imparteixen no només a la Facultat de Barcelona sinó també a les delegacions de Tarragona i de Lleida. Els quatre professors de l'àrea que hi havia a inicis dels anys setanta es van multiplicant al llarg d'aquests anys. La institucionalització dels estudis d'Antropologia a la Universitat de Barcelona i després a les delegacions de Tarragona i Lleida és, doncs, un fet.

Cal fer una menció especial, en el marc d'aquesta etapa institucionalitzadora, del paper que va tenir la creació de la revista *Ethnica* l'any 1971, editada al CSIC pel Centre d'Etnologia Peninsular, que va dirigir el mateix C. Esteva durant el mateix període en què va ser professor actiu a la universitat. A la presentació del primer volum de la revista, Esteva afirma dues coses. D'una banda, que l'aparició del primer volum d'*Ethnica* es feia en un context en què la publicació tenia garanties de continuïtat, atesa la consolidació dels tres nuclis universitaris espanyols: Sevilla, Madrid i Barcelona, que apleguen els joves antropòlegs sorgits de l'EEA que ell mateix va fundar a Madrid, juntament amb noves incorporacions sorgides de les aules d'aquestes tres universitats. D'altra banda, Esteva expressa la seva voluntat de servir de mitjà de comunicació professional, amb vocació internacional, dels estudis centrats en la península Ibèrica, però amb una perspectiva multidisciplinària, que s'estén des del camp de l'antropologia cultural (entesa a l'estil boasià) fins als estudis lingüístics, psicològics o històrics (ESTEVA 1971).

La trajectòria de la revista, que atresora 20 volums, es clou l'any 1985 amb el 20è volum. Aquest «final d'etapa», com el qualifica el mateix Esteva, es vincula a tot un seguit de factors que ell mateix va descabdellant en la presentació d'aquest darrer volum. El primer, la desaparició del ma-

teix Centre d'Etnologia Peninsular (CEP) a finals de 1984 (que a la darrera etapa duia el nom de Centre d'Etnologia Peninsular i Hispanoamericana, CEPEH), amb el futur incert que això suposava, juntament amb la precarietat absoluta de mitjans per dur a bon port la continuïtat de l'empresa editorial. L'altre factor, no esmentat per Esteva, és el fet transcendental de la seva jubilació, que tant directament lligat estava a la desaparició del Centre (Esteva, 1985). Una etapa crucial, la de la fundació de l'antropologia a Catalunya i a l'Estat espanyol, es tancava amb el darrer volum de la revista i amb la retirada d'Esteva del context universitari.

Diferents treballs han avaluat tant la trajectòria i significació de la publicació al llarg d'aquests quinze anys de la revista *Ethnica*, tant per la contribució decisiva a construir una comunitat científica en l'àmbit espanyol (ALCAÑIZ, 1994; CALVO, 2002) com pel paper en la història de l'antropologia a Catalunya en sentit temporal ampli, des del projecte de Carreras i Artau i Batista i Roca (Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya) plasmat als dos volums de la publicació *Estudis i Materials* (1916-1918) fins a l'arribada de la *Revista d'Etnologia de Catalunya* l'any 1992, que va tenir la voluntat de continuar la tasca engegada per *Ethnica* (CALVO, 1997; ROMA, 2002). Tant *Ethnica* com REC són publicacions que, lluny d'estimular o reflectir visions tancades o esbiaixades de l'antropologia, sigui per contingut temàtic o enfocament teòric, mostren des d'un aparent eclecticisme una visió àmplia i diversa d'allò que en cada moment han estat les temàtiques i els enfocaments que reflectien el quefer dels antropòlegs i antropòlogues del país. La solidesa de l'estructura editorial d'*Ethnica* (i després de REC) és el reflex d'una institucionalització irreversible de la professió i de la seva capacitat de comunicació i difusió.

Juntament amb la *Revista d'Etnologia de Catalunya*, altres dues publicacions han ajudat de manera decisiva a consolidar les estructures de difusió de la producció antropològica i etnogràfica feta des de Catalunya. Totes dues, *Quaderns de l'Institut Català d'Antropologia* i *Arxiu d'Etnografia de Catalunya*, sorgides de la resposta generacional dels deixebles de Esteva, que van voler reflectir a través d'elles les seves inquietuds i la seva cerca d'una identitat pròpia, al marge (o més enllà) del marc institucional universitari. *Quaderns* va ser, i és encara, l'òrgan de comunicació de l'Institut Català

d'Antropologia, *Arxiu* va néixer al mateix temps que l'Institut Tarragonès d'Antropologia, tot i que sempre va ser de facto la revista del Departament d'Antropologia de la URV. Vist amb retrospectiva, no hi ha dubte que *Qua-derns* va néixer com un òrgan d'expressió alternatiu i trencador a l'estatu quo de l'antropologia que es practicava a la Universitat de Barcelona. *Arxiu*, pel contrari, va entomar un paper de cerca dels orígens (d'aquí el seu nom), buscant connexions amb el projecte pioner de l'Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya de Carreras i Batista. Vint-i-cinc anys després (any 2004) fa la seva aparició la revista *Perifèria*, editada pel Departament d'Antropologia de la UAB. Amb aquesta nova publicació queda configurada la situació actual de revistes d'antropologia a Catalunya.

Reprenent el fil biogràfic de Claudi Esteva després de la seva jubilació, esdevinguda l'any 1986, tot i els anys d'emeritatge que marquen la seva sortida definitiva de la Universitat l'any 1993, ens queda un buit informatiu de 30 anys, que sortosament ens ajuden a comprendre i situar Andrés Fábregas i David Lagunas en el seu text dins d'aquest volum. Els autors glossen la trajectòria dels darrers quinze anys de la llarga vida de Claudi Esteva, vinculats novament a Mèxic i, en concret a El Colegio de Jalisco. Esteva va entrar en contacte amb Josep Maria Murià, fill d'exiliats republicans catalans a Mèxic i president d'El Colegio. Així presenten Fábregas i Lagunas aquesta trobada:

Murià relata que conoció a Claudi Esteva-Fabregat unos años antes en unas conferencias en el CIESAS–Occidente en Guadalajara a las que fue invitado. Unos años después Murià se encontraba en Barcelona y aprovechó para visitar a Claudi Esteva-Fabregat en su domicilio. La sensación que le produjo ver a Claudi Esteva-Fabregat en un piso pequeño, rodeado de libros y papeles, fue la de estar «aparcado» y con escasas posibilidades de publicar. Murià pensó que para El Colegio de Jalisco, el cual se encontraba en una etapa de revitalización y reposicionamiento entre las instituciones académicas del país, resultaba estratégico poder incorporar como valor añadido a investigadores marginados de sus propias universidades, pero con aportaciones que habían trascendido la esfera internacional. Fue el caso de la contratación del historiador Louis Cardaillac en el año 2000 y también del historiador y antropólogo Jac-

ques Lafaye. Así, El Colegio de Jalisco tomó el camino de la optimización de personas en su madurez y plenitud, con un enfoque humanista. Y por ello, la extraordinaria longevidad de Claudi Esteva-Fabregat fue un punto a su favor y un mérito añadido para el impulso de El Colegio de Jalisco.

El retrobament amb Mèxic, després de tants anys, així com el reconeixement i bon tracte de què va ser objecte a Jalisco, comenta Lagunas, van compensar l'amargor derivada de l'ostracisme en què va viure després de la jubilació a la UB i, sobretot, del menysteniment cap al seu enfocament holístic i culturalista, substituït pel que ell considerava una antropologia d'orientació sociològica. La seva arribada a Jalisco va tenir efectes balsàmics, ja que, com apunten Fábregas i Lagunas, va ser objecte d'una rebuda extraordinària:

En El Colegio de Jalisco le brindaron las mejores condiciones y facilidades posibles para su instalación, disponiendo de un despacho muy amplio con secretaria, así como la residencia en un domicilio próximo a la sede de El Colegio para que no tuviera que esforzarse mucho en llegar... En 2008 fue reconocido como Maestro Emérito y recibió el homenaje de El Colegio de Jalisco con la participación de su presidente, José Luís Leal, y los académicos Andrés Fábregas, Salomón Nahmad y Horacio Capel. Se incorporó a la Academia Mexicana de Ciencias y recibió el reconocimiento del nivel III del Sistema Nacional de Investigadores del Consejo Nacional de Ciencia y Tecnología.

De tota manera, com apunten els autors, la integració d'Esteva a la vida acadèmica d'El Colegio va ser molt minsa, ja que no estava especialment interessat ni a debatre temes vinculats a l'etnografia de la regió de Jalisco, que per limitacions físiques no podia explorar personalment, ni a tutelar els estudiants de postgrau de la institució. Va impulsar una línia d'investigació que vinculava antropologia, literatura i art. La Universitat de Guadalajara, sensible a aquesta proposta, va crear una càtedra amb el seu nom al Centre d'Arquitectura, Art i Disseny. És en aquesta etapa que Esteva publica el llibre *La identidad catalana contemporánea* (ESTEVA 2004a), com a continuació de les reflexions sobre cultura i etnicitat que ja havien ocupat un lloc central en etapes anteriors de la seva trajectòria. Sense sortir d'aquesta mateixa línia de reflexió, i introduint elements etnohistòrics

a la seva documentació, publica altres treballs centrats en els processos de diferenciació (ESTEVA 2004b) i de construcció de la identitat nacional (ESTEVA 2010).

Claudi Esteva Fabregat, discurs d'Investidura de «Maestro Emérito», El Colegio de Jalisco. Zapopan, Mèxic 2008 © Claudia Hernández © Coljal.

Entre les activitats realitzades per Esteva en aquesta darrera etapa de la seva vida, els autors destaquen les aportacions del mestre en el Seminario Permanente sobre la Gran Chichimeca, promogut per Fábregas, un espai que permetia a Esteva seguir reflexionant sobre els processos de formació de la identitat nacional i sobre la coexistència amb altres formes d'identitat regional o territorial. Els vincles entre Catalunya i Mèxic a propòsit de l'exili són un àmbit a què Esteva dedica molta atenció. L'any 2009 va participar a la Setmana Cultural d'Homenatge en el 70è Aniversari de l'Arribada dels Exiliats Republicans a Veracruz. També participà l'any 2014 en el 75è aniversari. L'any 2010 el mateix Esteva va convocar la I Trobada d'Antropòlegs Catalans a Mèxic, que es va realitzar a la seu de l'Orfeó Català de Mèxic, un lloc tan carregat de simbolisme i de records de l'època de l'exili. La idea fonamental d'aquesta trobada consistia a materialitzar una xarxa d'antropòlegs catalans (o d'ancestres catalans) a Mèxic i estrènyer els vincles entre Mèxic i Catalunya. L'any 2014 es va realitzar a Mèrida una segona trobada (ESTEVA 2009). Cal veure les conne-

xions entre aquestes propostes d'Esteva amb l'intent (fracassat) que havia impulsat el seu amic Josep Maria Murià, la Xarxa d'Informació Catalana, que pretenia consolidar a Mèxic un Programa de estudis catalans, sota el patrocini d'institucions mexicanes i catalanes. No hi ha dubte que una biografia és fruit d'uns contextos que situen i donen vida a una identitat personal, que es projecta també en els temes i les perspectives teòriques que defineixen una persona. La importància dels dos components, el mexicà i el català, en la persona i en l'obra de Claudi Esteva Fabregat són indiscutibles i indestriables.

Vull acabar aquesta presentació deixant constància de l'actitud proactiva de totes les persones que han col·laborat en aquest volum especial de la revista *Arxiu*, dedicat a la memòria de qui fou el nostre mestre i, alhora, el gran impulsor de la nostra disciplina i de la nostra professió, tant a Catalunya com a la resta de l'Estat espanyol. És cert, però, i no cal amagar-ho, que també hi ha hagut molts col·legues que han disculpat la participació al volum present per diferents motius i, també, d'altres que ni tan sols han contestat a la nostra proposta, que va ser molt àmplia, ja que consideràvem que la fita que volíem assolir ho requeria. Tota gran obra, tot gran pioner, té detractors i seguidors, de la mateixa manera que tota gran narrativa biogràfica té moments lluminosos i opacs. Considero que el conjunt de textos que s'apleguen en aquest volum aporta llum i visibilitat a una trajectòria vital, llarga i densa. També és cert que falten molts aspectes, moltes dimensions, per seguir investigant i difonent tota aquesta etapa fundacional de la nostra disciplina i professió. Finalment, no vull acabar sense manifestar de manera ben expressiva el meu agraïment a Berta Alcañiz i a Joan Prat, que m'han donat suport permanent per tal que aquest volum pogués veure la llum. En el cas de Berta Alcañiz, l'agraïment s'ha de fer extensiu a l'aportació de fotografies i documents gràfics que enriqueixen i complementen els textos.

Bibliografia

- ALCAÑIZ, B. (1994). «Ethnica. Revista de Antropología», a ORTIZ, C.; SÁNCHEZ, L. A. (eds.). *Diccionario histórico de la antropología española*. Madrid: CSIC, pàg. 281-283.
- CALVO, L. (1997). *Historia de la antropología en Cataluña*. Madrid: CSIC (Departamento de Antropología de España y América).
- CALVO, L. (2002). «Ethnica. Revista de Antropología y su significación histórica para la antropología en España». *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, LVII (1): 71-82.
- ESTEVA, C. (1971). «Antecedentes y propósitos». *Ethnica, Revista de Antropología*, 1: 7-11.
- ESTEVA, C. (1985). «Final de etapa». *Ethnica, Revista de Antropología*, 20: 3-5.
- ESTEVA, C. (2004a). *La identidad catalana contemporánea*. Mèxic: FCE.
- ESTEVA, C. (2004b). «Formes de la diversitat en la cultura: l'argument de la diferenciació», a BASTARDAS, A. (ed). *Diversitats: llengües, espècies i ecologies*. Barcelona: Empúries, pàg. 54-132.
- ESTEVA, C. (2009). *La influencia de México en el exilio español. Identidades en retrospectiva*. Veracruz: Instituto Veracruzano de la Cultura/Editora de Gobierno del Estado.
- ESTEVA, C. (2010). *Formas expresivas en antropología*. México: UNAM/IIA.
- PUJADAS, J. J. (2017). «Obituario: Claudio Esteva Fabregat, Marsella, 11 de noviembre de 1918–Barcelona, 4 de setiembre de 2017». *Revista Andaluza de Antropología*, 13: 172-176.
- ROMA, J. (2002). «La Revista d'Etnologia de Catalunya y la Antropología». *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, LVII (1): 259-270.